

הוויכוח בעיתונות המרוקנית בעניין זכויות היהודים והגירתם, 1955–1965

יגאל בן-נון

מוסד המלוכה חש מחויב "להגן על בניו היהודים". בגישה זו הייתה מידה לא מעטה של סנטימנטליות נטולת ריאלי-פוליטיק. גישה נוספת סברה כי יציאת היהודים מן המדינה מיד עם קבלת עצמאותה, עלולה לערער את יציבותה בתחומי המנהל הציבורי, המסחר והכלכלה, כיוון שהיהודים מילאו תפקיד חשוב בתחומים אלה. גרסה אחרת לטענה זו הדגישה שעצם הפרסום בעיתונות העולמית על יציאה המונית של יהודים ממרוקו עלולה ליצור רושם שהמדינה הצעירה מתמוטטת כלכלית ולהציג אותה כבעלת משטר לא הומני.⁵ לפי גישה אחרת התרת יציאה המונית של יהודים עלולה הייתה להציג את מרוקו בפני דעת הקהל העולמית כמדינה לא-דמוקרטית ולא-מתקדמת שלא מסוגלת להעניק לאזרחיה הלא-מוסלמים את התנאים להשתלבות נאותה בחברתה. אחרים האמינו כי יציאת יהודים, מהגרים ברובם לישראל, תפגע ביחסי מרוקו עם מדינות ערב להן היא זקוקה לייצוב מעמדה המדיני, בתום מאבקה בצרפת הקולוניאלית. ולבסוף, היו אלה שחשבו כי הגירה מסיבית של יהודים צעירים לישראל תחזק את כוח צה"ל במלחמתו במדינות אחרות.

נציגי הארגונים היהודיים העולמיים, שנשלחו מטעם מדינת ישראל, השיבו בפגישותיהם עם ההנהגה המרוקנית על הטענה שכלכלת מרוקו עלולה להיפגע עקב נטישת היהודים. הם הדגישו שמשקלם של היהודים בכלכלת המדינה זניח כיוון שכ-60,000 יהודים (מתוך 160,000 בשנת 1960) התקיימו רק בזכות סיוע ארגון הג'וינט היהודי-אמריקני.⁶ הם הוסיפו שיציאת בעלי מקצוע יהודים מן המדינה תפנה מקומות עבודה לצעירים מוסלמים משכילים. על החשש מתגובת מדינות ערב, השיבו נציגים אלה שגם מדינות חברות הליגה הערבית וגם מדינות הנלחמות בישראל הרשו ליהודיהן לצאת לישראל, ובניהם של יהודים אלה משרתים בצה"ל. נציג הקונגרס היהודי העולמי, אלכסנדר איסטרמן, טען כי בעוד גמאל עבד אלנאצר עודד את היהודים לצאת ממצרים, ואף גירש אותם בשנת 1957, אחרי מבצע סיני, במסגרת חתימתו לאחדות לאומית, מרוקו מעודדת גיוון לאומי.⁷ הנציגים הזכירו כדוגמה למדיניות ליברלית את העמדה התוניסאית, שעוצבה בידי חביב בורגיבה. אף על פי שהתיר יציאה חופשית מן המדינה, היהודים לא מיהרו לצאת.⁸

הקהילה היהודית, מעמדה וזכויותיה בעיתונות המרוקנית בעיתונות המרוקנית שלאחר העצמאות היו לא מעט התייחסויות לקהילה היהודית, למעמדה ולזכויות אנשיה. מדובר בעיקר במאמרים בערבית ובצרפתית בעיתונות המפלגתית ובהצהרות פומביות של מנהיגים. דברי ראשי השלטון מובאים בהרחבה גם במסמכים המצויים בארכיונים ישראלים, אך יש להתייחס אליהם בזהירות. בראשית ימיה של מרוקו העצמאית תפסו בעיות הקהילה היהודית, ישראל והיהדות העולמית חלק זניח במכלול הנושאים שהעסיקו את ראשי המדינה הצעירה. לכן מגעיהם של ראשי המדינה עם ראשי הארגונים היהודיים העולמיים ועם שליחי ישראל המוסווים היו נושא עדין ורגיש שהמרוקנים לא היו מעוניינים להשאירם בכתובים.

יומיים אחרי שובו לבירה רבאט, בחג ההכתרה ב-18 בנובמבר 1955, ציין בנאומו הסולטאן מוחמד בן יוסף (מוחמד החמישי),¹ שליחיה מרוקו יוענקו אותן זכויות וחובות כלמוסלמים, במלוכה תחוקתית שתבטיח לכל המרוקנים, ללא הבדל דת, את זכות ההתארגנות האזרחית והמקצועית. בפגישותיו עם משלחות יהודיות בעיירה סן ז'רמן-אן-לה בשנת 1956, לפני ששב למולדתו, הצהיר הסולטאן: "עידן חדש עומד להיפתח בפני נתיני היהודים. בקרוב תראו את ההוכחות לכך. מעתה הם ייהנו מזכויות כאחיהם המוסלמים, ללא הגבלה מכל סוג". באותה שנה הוא חזר על הבטחתו, והוסיף: "היהודים ייהנו משוויון זכויות, שוויון מוחלט, וישולבו בכל מסגרות החיים הלאומיים וגם באחריות המיניסטרילית".² גם מפלגת האסֶטֶקֶלֶאל (העצמאות)³ הפופולרית והמפלגה הדמוקרטית לעצמאות (Parti Démocratique pour l'Indépendance), שחבריה היו בעיקר בעלי מקצועות חופשיים, פנו ליהודים בקריאה לבנות את מרוקו החדשה עם אחיהם המוסלמים. לראשונה הוזמנו רשמית גם היהודים להצטרף לשורותיהן.⁴

אם בנושא זכויות היהודים לא נמצא מי שערער על עקרונן השוויון בין היהודי למוסלמי, לא זה היה היחס לזכות ההגירה של יהודים. ההנהגה המרוקנית התנגדה להגירה זו מסיבות מגוונות. הגישה הפטרנליסטית-מסורתית שאפיינה את עמדת המלך מוחמד החמישי, ראתה ביהודי הקהילה נתינים בחסותו האישית של השליט.

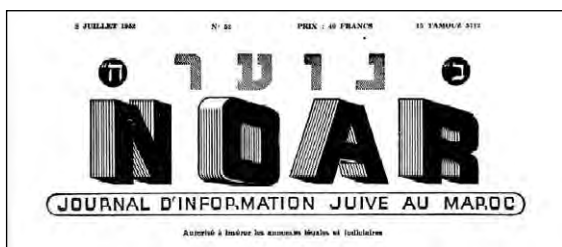
אף צד לא העז לרמוז על הסכמתו לייצאת היהודים, אף שבשיחות אישיות לא התנגדו לכך ולא הפריעו לה. הארמון נאלץ להשלים עם המציאות ולוותר על רצונו להחזיק את היהודים בעל כורחם. לוותר זה הייתה יותר מסיבה אחת. החשובה שבהן הייתה קשורה לעתידו של היהודי במדינה אסלאמית. לצד הלחץ של דעת הקהל העולמית היהודית והלא יהודית, גברה בהדרגה הראייה הפרגמטית.¹⁰

זכויות היהודים בעיתונות היהודית

נושא זכויות היהודים העסיק גם את הביטאונים היהודיים במרוקו. בימי השלטון הצרפתי יצאו לאור שני עיתונים יהודיים בשפה הצרפתית: *L'Avenir Illustré* (העתיד המאיר) בעל העמדות הציוניות, שהופיע בין השנים 1926-1940, בעריכת יונתן תורש ו-*Union Marocaine* (איחוד מרוקני), שיצא לאור בשנים 1932-1940. העיתון הראשון נמתך בידי חברת כ"ח אשר דגלה, עד שואת יהודי אירופה, בהתערות בתרבות הצרפתית והסתייגה מן הציוניות המעשית. מאוחר יותר, בשיתוף עם חברת שרל נטר, פרסמה החברה גם את הביטאון הציוני בשפה הצרפתית *Noar* (נוער), שיצא לאור בין השנים 1945-1954 בעריכת פרוספר כהן ואחריו בניהולו של המשפטן מאיר טולדנו. בפברואר 1950 יצא לאור הירחון *La Voix des Communautés* (קול הקהילות), שהופיע עד שנת 1956, ולאחר הפסקה של ארבע שנים חידש את הופעתו ב-15 בפברואר 1961, עד אוקטובר 1963. בנובמבר 1960 פרסם העיתונאי ויקטור עלון ובו מאמרים מתורגמים מן

עיתון "נוער", ספטמבר 1948

כותרת עיתון "נוער", יולי 1952

ביטאון הקהילה "קול הקהילות" אוקטובר 1962

מעמדם הכלכלי של היהודים היה דומה לזה של המתישבים הצרפתים במרוקו. למרות השוני בנתינות, היהודים היו צרכנים טובים וכוח אדם מיומן למשרות ניהול. לדברי ההיסטוריון דניאל רינה, "לא יהיה מוגזם לקבוע שעזיבת הקהילה עלולה לרושש מבחינה אנושית את מרוקו יותר משובם של האירופים לצפון הים-התיכון".⁹ מעיני היהודים לא נעלם החשש מפני מה שעלול לקרות משתגבר המדינה על קשיי ההסתגלות לעצמאות הכלכלית והמדינית, אך לתביעה לחופש תנועה ולהענקת דרכונים לא הייתה משמעות מעשית. דרישות אלה יכלו לענות, לכל היותר, על צורכיהם של סוחרים ושל בעלי עסקים שביקשו לצאת לאירופה לרגל עסקיהם או לחופשה. יהודי הכפרים והשכבות העממיות בערים היו זקוקים לסיועו של גוף שיארגן את יציאתם, יטפל בהובלת רכושם וידאג לקליטתם בארץ חדשה. אך נציגי הארגונים היהודיים העולמיים העדיפו להזכיר לראשי השלטון תביעות עקרוניות כחופש תנועה והנפקת דרכונים, ולא ארגון הגירה שיטתית של אזרחיה היהודים של מרוקו לישראל. כיוון שההתנגדות העקרונית להגירה שימשה נשק פוליטי בידי המפלגות בהתקפותיהן ההדדיות ובהתנגדותן למדיניות הארמון,

בהחלטה החד משמעית להבטיח לכל אזרחי מרוקו, ובהם היהודים, את אותם זכויות וחובות הן תרומה חשובה לפתרון משבר שמעורר עתה דאגה רבה [...] הן מעודדות אותנו לחשוב שמנהיגי התנועה הלאומית ישתמשו בהשפעתם כדי למנוע את ניצול המשבר למטרות אנטישמיות בידי קיצונים חסרי אחריות"¹². הצהרות אלה באו בהשפעת מהומות נגד הצרפתים שנפגעו בהן גם יהודים. לפי העיתון **ג'ואיש כרוניקל**, ראשי המפלגה הדמוקרטית לעצמאות הסכימו לבטל את כל המגבלות הקיימות בחוק נגד היהודים במדינה העצמאית, ונציגי האסתקלאל לא התערבו.¹³ ההסכם הסודי בין שני הצדדים הביא למפנה ביחס מנהיגי הקהילה לשלטונות ולפי עורך הביטאון **נוער**, מאיר טולדנו, הם תמכו במלוכה תחוקתית-פרלמנטרית שהמלך לא ינהל בה בפועל את ענייני המדינה. במאמר של טולדנו בעיתון **לה מונד**, שפורסם גם ב**ג'ואיש כרוניקל**, הוא ביטא את שאיפתו למדינה שהגורם הדתי בה לא יקבע ושחוקתה תהיה ליברלית ודמוקרטית. השירותים של המדינה יהיו שווים למוסלמים, לנוצרים וליהודים.¹⁴

שתי המפלגות הגדולות הצהירו על תמיכתן בחופש הגירה ליהודים. בנובמבר 1955 העניק עבד אלרחים בועביד, מצערי האסתקלאל, ראיון לעיתון **ג'ואיש אוברזור** והתייחס להגירה לישראל: "חופש התנועה או הזכות לצאת ממרוקו היא אחת מן החירויות האינדיווידואליות שמהן צריכים ליהנות כל אזרחי מרוקו, חוץ ממצבים מיוחדים, בתקופת מלחמה, למשל [...] אישית, אני רואה פסול בעובדה שיהודי מרוקו ינהלו קשרי משפחה, קשרי תרבות ורוח עם קרובים בישראל. שאיפתנו הגדולה היא שישררו במזרח התיכון שלום ושלווה כדי שישו בו היחסים בין מוסלמים, נוצרים ויהודים להיות נורמליים". גם עבד אלקדר בן ג'לון, מזכ"ל המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, התייחס לסוגיית ההגירה ואמר לכתב העיתון בפריס:

מעולם לא חשבנו לשלול אותה [את חופש התנועה] מאזרחינו היהודים או להתנגד לחירותם בתחום זה. אנו סבורים שהגירת היהודים המרוקנים לישראל נובעת בחלקה מחוסר אמון בעתיד ומעריכים שמקור ההגירה בתעמולה נצלנית [...] אנו מדגישים את העובדה שקריאתנו לתרום לכך [שוהיהודים] ישתכנעו שכל תחומי החיים המרוקנים פתוחים לפנייהם ללא הגבלה ושיחס זה ישכנע אותם להישאר בארצם.¹⁵

בשנת 1955 חלה תמורה בעמדותיו הפוליטיות של עורך כתב העת **נוער**, מאיר טולדנו, בהתאם לרוח הזמן. לצד עמדותיו הפרו-ישראליות, שבאו לידי ביטוי במאמרי הביטאון, הוא הדגיש את תמיכתו בהתערות יהודית בפוליטיקה ובחברה המרוקנית. האסתקלאל ראה בו מועמד אידאלי לכהן כשר יהודי בממשלה. יריביו, ובמיוחד איש העסקים ג'ו אוחנה, שתמך בעקיבות בתנועה הלאומית, האשימו אותו באופורטוניזם בגלל הסתירה לכאורה בין ציונות לאינטגרציה במדינה העצמאית. טולדנו הביע את עמדותיו העדכניות במאמר בעיתון *Maroc Presse* בנובמבר 1955, שכותרתו הייתה "המטלות של מחר", ובו תמך בשו בו של הסולטאן למולדתו:

העיסוק הכללי באישיות הסולטאן אמורה להוכיח לכולם שנוצרה אחדות דעים בשאיפת המרוקנים להחלפת שלטון החסות ולהענקת עצמאות למרוקו, במסגרת של תלות הדדית ובניית מערכת חיים פוליטיים וחברתיים חדשים במדינה. בעיני המרוקנים, שאיפות אלה חפפו תמיד את שובו של הסולטאן מגלותו לכס השלטון [...] הממשלה המרוקנית הראשונה חייבת לזכות בראש ובראשונה באמונו המלא של

LIBRE / OPINION

MAROC - Press 8-11-1955

LES TACHES DE DEMAIN

par Meyer TOLEDANO

Membre fondateur
des Amitiés Marocaines

Ce que l'on a appelé pendant plus de deux ans le problème du Trône est maintenant réglé. Tout le monde, sans aucune exception, convient que S. M. Sidi Mohamed Ben Youssef doit remonter sur son trône. Ceux qui s'étaient montrés ses plus farouches adversaires, ont spectaculairement réclamé son retour rapide à Rabat. Les journaux qui avaient jadis lancé les plus basses accusations à l'encontre du Souverain, les personnages qui, il y a seulement quelques semaines, vitupéraient encore contre lui, expriment aujourd'hui sans réserves le désir de le voir rétabli dans ses droits.

Cette unanimité, à l'abord, engage à la satisfaction. Les ennemis d'hier sont devenus les partisans les plus zélés d'une seule et même cause. Mais à la réflexion, cette unanimité déroute et n'est pas sans inquiéter.

Il a fallu en effet une éclatante évidence pour déterminer enfin les égarés à se rallier à une solution qui s'imposait depuis longtemps.

Les politiciens responsables du malaise marocain n'ont pu comprendre la portée du coup de force d'Août 1953 qu'après que des centaines d'êtres humains fussent tombés victimes d'une funeste politique et que la preuve fût administrée de l'impossibilité de gouverner le Maroc.

מאמר של מאיר טולדנו במרוק פרס

העיתונות הערבית במרוקו שנתגלו בהם נימות אנטישמיות. הפרסום הופך בדואר למנויים בלבד. שידורי רדיו יהודיים בשפה הצרפתית בניהולו של ז'ראר ישראל (לאון נואל) התקיימו שנים אחדות ותכניות על נושאים יהודיים שודרו גם ברדיו הממלכתי.

בינואר 1955 התכנס הוועד הפועל של הקונגרס היהודי העולמי בבניין אונסקו שבפריס עם ראשי האסתקלאל והמפלגה הדמוקרטית לעצמאות. המרוקנים התלוננו על כך שהקהילה היהודית המקומית לא תמכה בדרישתם לעצמאות ועמדו על אופיין הדמוקרטי של תנועותיהם, הנשען על חופש ושוויון לכל האזרחים, ללא הבדל דת או מוצא. בפגישה רשמית ראשונה זו בין שני הצדדים לא התקבלו החלטות, אך נפתח פתח לסדרת פגישות אישיות בפריס ביוזמת ראשי התנועה הלאומית המרוקנית.

ב-15 באוגוסט נפגש אלכסנדר איסטרמן בחשאי עם מנהל המשרד להסברה ולתיעוד של האסתקלאל בניו יורק, אחמד בלפראג. בתום הפגישה פרסם האחרון הודעה לעיתונות: "אל ליהודים לחשוש מגילויי אפליה במרוקו העצמאית. יהודי מרוקו, כמו המוסלמים, הם אזרחים מעשית וחוקית כאחד. הם ייהנו מאותן זכויות והיו כפופים לאותן חובות. אמונתם הדתית לא תיפגע. הדבר החיובי שיצמח להם יהיה שחרורם מעול השלטון הקולוניאלי שניצל גם אותם. מרוקו היא ארצם העצמאית ומי שעוזר ליהודי מרוקו עוזר לעצמאות מרוקו."¹¹ המזכיר הכללי של המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, עבד אלקדר בן ג'לון, חיוק בעיתון *L'Observateur* בפריס את הצהרת בלפראג: "ההבטחות הכלולות בהצהרה האחרונה בחתימת אחמד בלפראג [...]"

העיתונאי ופעיל השמאל מרק סבה נואם בפני צעירים יהודים יושב לידו יו"ר האספה המייעצת מהדי בן-ברכה

אך ציין שהזמן מוקדם מדי לכך. הוא הזכיר לכן שיחיו את ההצהרות הרבות של ראשי השלטון למען זכויות היהודים במדינה העצמאית, והוסיף: "אין צורך למתוח את הדבר יתר על המידה ולדרוש עוד ועוד הצהרות, שכן הדבר עלול להזיק". הוא מזהה על שניציג הוועד היהודי האמריקני, אברהם קרליקוב, לא התייעץ לפני פגישתו עם ראש הממשלה המרוקני זמן מה קודם לכן וסחט מן האחרון עוד הצהרה על זכויות היהודים. השר טען שההכרזה החדשה מיותרת, שכן היהודים שואלים את עצמם מדוע מתפרסמות הצהרות חוזרות ונשנות אם הכול בסדר. אם תימשכנה ההצהרות, סבר השר, המצב עלול להשתנות ולפגוע בסבלנות המוסלמים. בן זקן ביקש מעורך העיתון בשפה הצרפתית *Le Petit Marocain* (המרוקני הקטן) לא להדגיש בדרך אוהדת מדי את העניינים היהודיים והישראליים, ולהצניעם.²²

זמן מה לאחר מכן, בחודש פברואר, פרסם עיתון המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, **אראי אלעם** (דעת הקהל), מאמר מערכת על מחנה המעבר לעולים "קדימה", ובו האשים את האימפריאליזם הצרפתי כי גרם "לניתוק היהודים מסביבתם המרוקנית, וקבע להם מעמד של מיעוט דתי [...] שחי בשולי בעיות האומה המרוקנית כולה [...] אף על פי כן הצליחו המרוקנים להוקיע את התמרונים האימפריאליסטיים ולבנות את עצמם כאומה מתקדמת, שלא מבחינה במוצא היסודות מהם היא מורכבת". כותב המאמר הוסיף שהאימפריאליזם "ניצל את בעיית היהודים במרוקו כאמצעי לניתוק אחד מיסודות האומה מן האומה כולה". הוא פנה ליהודי מרוקו וביקשם לא לכרוע תחת עול הקשיים העומדים לפניהם ולהימנע מבריחה מן הארץ. המאמר תקף את עמוס רבל, מנהל מחנה המעבר לעולים "קדימה", על שאין הוא מאפשר לעיתונאים להיכנס למחנה, וקבע שיש לראות במארגני ההגירה היהודית את "אויבי מרוקו ואויבי האומה כולה [...] יהודי מרוקו חייבים יותר מכולם לתבוע סגירת מוסדות כאלה ולגרש את בעליהם למקום ממנו באו".²³ במאמר אחר פירט העיתון: "אין לנו יכולים לסבול שהציונים האימפריאליסטים יגיטו יהודים מרוקנים, שהם אזרחי המדינה, ולעשותם למתנחלים עתידיים באדמה ערבית

העם המרוקני. בלעדי אמון זה, ההסכם שיושג במשא ומתן עם צרפת לא יניח את דעתו ולבסוף יידחה על ידו. להרכבת הממשלה החדשה לא צריך להזדקק לטכנוקרטים אלא למנהיגים הגדולים שלא חששו להקריב קרבנות ולחיות חיי סבל, מנהיגים שהציבו את אינטרס המדינה לפני האינטרס האישי וגם זכו באמון העם".¹⁶

באוקטובר 1955 פרסם ג'ו אוחנה מאמר חריף באותו עיתון, "המצפון הלאומי", ובו תקף את מוסדות הקהילה היהודית:

היהודים מבקשים זכויות, כלום ממלאים הם את חובותיהם? הם מבקשים ביטחונות דמוקרטיים, כלום ידוע להם מה המושג "אומה" דורש מהם? הבטחות ניתנו להם בהזדמנויות רבות, אך להן נדרשת תמורה ברורה [...] רק עם מילוי חובותיהם הלאומיות ייהנו היהודים ממלוא זכויותיהם הלאומיות [...] הפטריוטיות של היהודים באה לידי ביטוי בשתיקה חסרת אומץ, בה רק קול מנהיגיהם שיקף את תחושותיהם האמיתיות. מפלגתנו התנגדה למצב שעלול לפגוע באחדות הלאומית. היום היהודים חייבים להרים קול להדחת החבורה המעוניינת להפוך את היהודים למיעוט נבדל וליצור מדינה בתוך מדינה. על היהודים לפעול מתוך אחדות ולהגיע לאינטגרציה מהירה, טוטלית וסופית באומה המרוקנית [...] יש צורך דחוף לחסל, פשוטו כמשמעו, את מועצת הקהילות היהודיות, את ועדי הקהילות וכל מנגנון ספרטיסטי הגורם להפרדת היהודים מן האומה המרוקנית. יש להעביר את תפקידיה המקוריים של מועצת הקהילות לידי מוסדות צדקה חוקיים, שיטפלו רק בתחום זה [...] משיחיסלו המוסדות שהכבידו על צוואר היהודים כאבן ריחיים, דבר לא ימנע מהם ליטול חלק פעיל בחיים הציבוריים, כאחיהם המוסלמים. הגיע הזמן שהיהודים המרוקנים יידעו מה חובותיהם. נציגיהם הוליקו אותם שולל די והותר. ובכל זאת עדיין לא מאוחר לפעול.¹⁷

רוב היהודים האשימו את אוחנה בבגידה וראו בו "יהודי קטולי יותר מן האפיפיור". בהיותו ידידו הקרוב של בן ברכה, הצטרף אוחנה לאגף השמאלי של האסתקלאל.¹⁸ באחד מביקורי איסטרמן במרוקו לשם ניהול שיחות על הגירת היהודים, פרסם מרק סבאה בעיתון **אלאסתקלאל** מאמר ובו כתב: "איזו זכות יש לארגון זה לדבר בשמנו? אין לנו צורך בהתערבות זו. אנו קודם כול מרוקנים ורק אחר כך יהודים".¹⁹

היהודים, הציונות וישראל

מנהיגים מרוקנים רבים ראו לנכון להרגיע את היהודים ערב העצמאות ולהבטיח להם שוויון זכויות מלא. אך ריבוי ההצהרות המרגיעות עורר סימני שאלה ברחוב היהודי, שהחל לשאול את עצמו מה פשר התופעה. הדבר בא לידי ביטוי בפגישתו החשאית של השר לאון בן זקן עם השליח עמוס רבל, יושב ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית במרוקו, ב-29 בינואר 1956.²⁰ הפגישה התקיימה ביוזמת הפעיל הציוני הוותיק רפאל בן אורף. לפי הדיווח של רבל הוא פגש איש עצבני ומפוזז, אף שהסכים להמשיך במגעים קבועים עם נציג ישראל, בתיווכו של בן אורף. השר היה מאוכזב מכך שישראל לא מצאה לנכון לברך את המלך עם שובו למולדתו, והמליץ לישראל לפנות אליו דרך גורמים בפרס ולדבר על לבו על ההגירה היהודית, כמי שעומד בראש מדינה השואפת לדמוקרטיה.²¹ בן זקן הדגיש שאין להסתיר את ההגירה מעיני השלטונות. הוא הציע גם שהגורמים שיטפלו בהגירה בגלוי ובהסכמה יהיו יהודים ממרוקו. רבל הציע לשר להקים אגודת ידידות ישראל-מרוקו. בן זקן לא דחה את הרעיון,

להוציא יהודים רבים מן המדינה, אך מרוקו העצמאית רשאה למנוע יציאת יהודים המונית, גם בגלל לחץ הליגה הערבית המאשימה את מרוקו באפליית היהודים הטובה. לטענתו, 239 היהודים שנעצרו ליד Castellejo, בנוסותם לחצות את הגבול, לא התכוונו לצאת לישראל אלא חיפשו עבודה. אשר לישראל, הוא וחבריו אינם מתנגדים למדינה יהודית, אך אינם מוכנים להסכים לציונות שהיא מעין אימפריאליזם, כיוון שמטרתה להוציא יהודים מארצות אחרות. לדעתו צריכה ישראל להיקרא "פלסטין". השגריר האמריקני ברבאט, שעמו נפגש ג'רבוזי, טען שאל ליהודים ללחוץ יותר מדי, כיוון שהמרוקנים מאפשרים להם לצאת טיפין טיפין, ובין כה וכה הם יוצאים בסתר ולכן אין צורך בהסדרים פורמליים.³²

נציגי ישראל בפריס ראו בצעירים שכיחנו בוועדי הקהילות גורמים אופורטוניסטיים, שכל מטרתם לקבל תפקידים בכירים בממשל החדש בזכות פעילותם המפלגתית. פעילותם הקהילתית שימשה קרש קפיצה להשגת מעמד ציבורי בעיני המוסלמים. העיתון *L'Information Juive* (מידע יהודי), שיצא לאור מטעם הקונגרס היהודי העולמי באלג'יר, שימש תקופה ארוכה במה לעמדות הציוניות של יהודי מרוקו. ביטאון זה יצא בהתקפה חריפה נגד ועד הקהילה החדש בקזבלנקה: "המכנה המשותף לאנשים שגרמו למהפך בהנהגה הוא ההתפרצות הרעשנית, אך מצומצמת מבחינה כמותית, של קבוצה קטנה שמחפשים רק קרש קפיצה לשאיפותיהם האישיות במסווה סממאות והצהרות לאומיות קיצוניות".³³ העיתון הסתייג ממגמת ההשתלבות: "אין מקום להשתלבות כפויה אלא להשתלבות עם אורך נשימה דומה לזו הקיימת במדינות הדמוקרטיות שיש בהן חופש דת, בהן קיימים מפעלי סיוע, ומתאפשרים מגעים לגליים ורצופים עם כל העולם היהודי (ובהן ישראל)".³⁴ בוועידה של ארגונים יהודיים שהתכנסה בלונדון בי-1961 טען נחום גולדמן שצעירי היהודים במרוקו "הורעלו" מתחושת החופש וההזדמנויות שנפתחו לפנייהם אחרי אלפיים שנות גלות. הם נעשו "לאסתקאלאים יותר מן האסתקאלאל" ושכחו את מורשתם כדי להתקבל כפטריוטים מרוקנים שלמים.³⁵

בחודש אוקטובר 1958 נכנעה ממשלת מרוקו, בראשותו של אחמד בלפראג, ללחצי מצרים והצטרפה לליגה הערבית. ב-26 בנובמבר פורסם דהיר (צו) המרוקניזציה שחייב את כל הגופים הוולונטריים להירשם מחדש כאגודות. חששות התעוררו בארגונים היהודיים שנוהלו בידי יהודים בעלי אזרחות זרה וקיבלו חלק מתקציביהם מבחוץ. בראשית שנת 1959 הפעילו ראשי משרד החוץ הישראלי לחץ שקט על מרוקו למתן חופש הגירה ליהודים. הם עודדו ביקורים יוזמים של עיתונאים, של נציגי מוסדות יהודיים עולמיים, של רבנים ושל משקיעים יהודים פוטנציאליים כדי להפעיל את השפעתם. לצד פגישותיהם עם אנשי ממשל, התבקשו אנשי ציבור אלה לערוך פגישות כדי לעודד את רוח מנהיגי הקהילה. חלק משליחים אלה היו ישראלים מוסוים. בשוכם, התבקשו לפרסם את התרשמויותיהם בעיתונות היהודית והכללית בבירות המערב. לצד שליחים מזדמנים אלה פעלו בקביעות שליחי הקונגרס היהודי העולמי והוועד היהודי האמריקני, שהגבירו את ביקוריהם במרוקו והפעילו לחץ מתמיד על ראשי השלטון.

ב-13 בינואר 1959 נשלח למרוקו מוריס קאר, כתב הארץ וג'רוזלם פוסט, שהוטלה עליו המשימה לכתוב על העולים שרוכזו

השייכת לפלסטינים. אל לנו להיות שותפים לעוול זה. לכן על שר הפנים לנקוט מיד את האמצעים המתבקשים: לא להעניק יותר דרכונים קולקטיביים ליהודים ולא לאפשר את יציאת מי שבדעתם לנסוע לישראל".³⁶

באוגוסט 1956 פרסם עלאל אלפאסי מאמר בביטאון האסתקאלאל **אלעלם**, עם שובו למרוקו.³⁷ אלפאסי הרעיף שבחים על המלך על שמנע הגירת יהודים לפלסטין הערבית המשועבדת לאימפריאליזם הציוני וגרם לפירוק ארגון "קדימה", שעסק בהגירה היהודים בתקופת החסות. כך הגדיר את זהות הנוטשים את מרוקו:

ידוע לנו שהמהגרים אינם נמנים עם העניים אלא עם המעמד הבינוני הנוטל עמו כסף שקיבל תמורת רכוש. פירוש הדבר שאנו מגישים לישראל מאות ציונים עשירים ובריאים ליישוב ארץ ערבית ולמלחמה באחינו הערבים.³⁸ יש גבול לסלחנות הזכויות שמהן נהנים אחינו היהודים מטילות עליהם חובת נאמנות למולדת על כל יושביה. התעמולה הציונית מוליכה שולל את היהודים ומנסה להוליך שולל גם אותנו. אנו פונים אל שר הפנים בבקשה שיסיר מעלינו חרפה זו הפוגעת בציפור נפשה של מרוקו ושלא יתיר מתן דרכונים קיבוציים ולא יאפשר יציאת אלה הרוצים להגר לישראל.³⁷

למרות התקפתו על הציונות ועל ישראל כינה את היהודים "אחינו", אך התנה את זכויותיהם בנאמנותם למדינה.

קשה למצוא ביטויים אנטישמיים מובהקים בעמדות מנהיגי המפלגות המרוקניות. גם מנהיגים שמרנים כמו עלאל אלפאסי ואחמד בלפראג לא נסחפו אחר סממאות אנטישמיות בתקופת משטר וישי, בניגוד למה שקרה בצרפת באותם ימים. פרט למעטים, כמו ברהים ואזני,³⁸ קשה למצוא במרוקו מטיפים אנטישמיים.³⁹ מנהיגים מתקדמים יותר, כמו מהדי בן ברפא, עבד אלרחים בועביד, מח'ג'ובי אחרון ודומיהם ניהלו קשרי ידידות עם יהודים ואף עם ישראלים. במאי 1956 נודע על שיחה שערך נחום גולדמן עם בועביד, ובה הציע נשיא הקונגרס היהודי העולמי לשגריר המרוקני בפריס שהסתדרות העובדים הכללית בתל-אביב תזמין משלחת מצומצמת של איחוד העבודה המרוקני לסיוור בישראל. בועביד היה מוכן לטפל בנושא, בתנאי שישאל תבטיח את חשאיות ביקור המשלחת.³⁰ הוא אף הציע בשנת 1958 לגמאל עבד אלנאצר, כשהחריים כל העולם הערבי את ישראל, להיפגש עם גולדמן.³¹ בחוגי הצבא שררה הערצה לישראל בקרב קצינים שקיבלו את הכשרתם בצבא צרפת.

ב-14 בנובמבר 1957 נפגש העיתונאי פרנק ג'רבוזי (Frank Gervasi) מהעיתון ניו יורק פוסט עם אנשי ממשל מרוקנים, ובהם מהדי בן ברפא, מוחמד לע'זאוי והשר מוחמד דואירי. הוא שוחח אתם על הבעיה היהודית ושמע, במפתיע, מבן ברפא דברים לא מחמיאים על נציג הקונגרס היהודי העולמי, אלכסנדר איסטרמן. לפי מנהיג האסתקאלאל, "תמיד אדם זר הוא שמעורר בעיות בינינו ובין היהודים. כך למשל איסטרמן, שאפגוש בעוד דקות אחדות". לדבריו, אם בעבר היו צרות וחיוכים בין היהודים למוסלמים, אשמים בכך הצרפתים. בן ברפא, שהיה ער לטענה שמניעת היציאה מן המדינה מונגדת להכרות זכויות האדם של האו"ם, הדגיש שמרוקו מתגאה בקהילתה היהודית החשובה, השלישית בגודלה בעולם, שהיהודים רשאים לעזוב את המדינה בדרכונים מרוקנים ולעלות לרגל לישראל כשם שהמוסלמים עולים לרגל למכה. הבעיה היחידה, טען בן ברפא, היא היציאה ההמונית. בעבר הצרפתים אפשרו לארגון "קדימה"

על מהות הסיוע המבוקש השיב שכוונתו ל"סיוע מוסרי וחומרי". איסטרמן העדיף לא להבהיר את הנושא.⁵¹ בן ברקה רמז שפעולות שליחי ישראל במרוקו להברחת יהודים ידועות לו ולחברי מפלגתו והאשימם בהתערבות בענייניה הפנימיים של מדינתו. דברי בן ברקה ובחינה של תגובת השלטונות להברחה ולמארגניה מעמידים בספק את "מחתרתיותה" של "המסגרת". למעשה ההברחה הייתה פעולה נסבלת על השלטונות. שירותי הביטחון לא רק שלא התאמצו לשים לה קץ, אלא אף פעלו לפתור בעיות שהתעוררו כאשר נציגי החוק הזוטרים, שלא ידעו על הלכי הרוח בדרגים הגבוהים, עצרו את משתתפיה. העיתונות במרוקו ידעה פרטים מדויקים על מבצעי "המסגרת" ואף פרסמה אותם ברבים, בין השאר בעיתון **אלעלם**:

כל הסימנים מצביעים על קיום ארגון מנוהל כראוי, שהשיג בזמן האחרון תוצאות ואחת מהן שגיברלטר והשטחים שאינם בפיקוח מרוקו בצפון [סבתה ומליה] מהוות סכנה, כיוון שהפכו למרכזי ציונות. הן משמשות בסיס לריכוז היהודים הזונחים את מולדתם. קונסול ישראל בגיברלטר מגיע מידי פעם לשליחיות בתיטואן, נדור ולערייש, ומוסר הוראות לראשי אגודות יהודיות. יתכן שבביקורים אלה הוא מתחפש לאיש עסקים כדי למנוע ערנות וחשדות. כלום ערים שירותי הביטחון בארצנו למעשים אלה?⁵²

על שאלה זו אפשר להשיב שאכן שירותי הביטחון ידעו על קיומה של "המסגרת", על פעולותיה ועל נתיבי ההברחה שלה. אך משיקולים פוליטיים ותדמיתיים, וכדי למנוע לחצים מצד הליגה הערבית, העלימו עין. לפרקים, משיקולים פוליטיים פנימיים, התבצעו מעצרים מלווים במשפטי ראווה, שכל כוונתם הייתה להרתיע מהגרים בפוטנציה ולהוכיח לאופוזיציה שהשלטונות שומרים על האינטרס הלאומי. לעיתונאי עבדאלסלאם חג'י מהעיתון **אתחרייר** לא היה ספק שבארצו פועלים סוכנים זרים: "פעולת הציונים במרוקו עומדת בסתירה מוחלטת למשימות הלאומיות. אין להכחיש שלציונים יש השפעה וכוח במדינה חברה בליגה הערבית [...] בשום אופן אין לתת זכות קיום לארגונים זרים החותרים תחת ביטחון המדינה".⁵³

בשנת 1960 נפגע מעמד של יהודי מרוקו. בחודש ספטמבר 1959 התפלגה מפלגת האסתקאלאל וחלק גדול מן האינטליגנציה היהודית העדיף להצטרף למפלגה שמאלית חדשה, האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים. ממשלת השמאל החליטה לנתק את קשרי הדואר בין מרוקו לישראל ויצרה תחושת מחנק בקהילה היהודית. ב־17 בפברואר החלו מגעים בין אנדרה שוראקי מטעם משרד החוץ הישראלי עם מנהיגה של המפלגה החדשה, מהדי בן ברקה.⁵⁴ בראשית נובמבר 1960 פנה מושל קזבלנקה, מוחמד מדבוח, לוועד הקהילה בעירו ומחה על פרסום קול קורא שהופץ בקהילה בעניין קשרי הדואר, הנפקת הדרכונים ומאסר יהודי שביקר בישראל. קודם לכן ננוף המושל על ידי משרד הפנים על ההקלות שהנהיג בעניין הדרכונים.⁵⁵ ב־23 באוקטובר התכנסה מועצת הקהילות לדון בהמרת דתן של קטניות יהודיות שביקשו להתחתן עם מוסלמים. המועצה פנתה לשלושה עורכי דין ידועים, לקבל את חוות דעתם בסוגיית גיל הגיור ועל הדרך שיש לנקוט להפסקת הנגע.⁵⁶ עם ריבוי מעצרי יהודים שניסו לחצות את הגבול שלא לפי החוק, החליטה המועצה להקים קרן סיוע לעצורים יהודים "מכל סיבה שהיא".⁵⁷ המועצה החליטה לחדש את הוצאתו לאור של הביטאון **קול הקהילות** בניהולו

מהגרים ליד סבתה בחוף הים התיכון: "ברשות היהודים התגלו דרכונים מזויפים, דבר המוכיח שכנופיות ישראליות פועלות במרוקו ומעודדות את היהודים להגר מארצם. חקירת המשטרה העלתה שסחורות ישראליות נמכרות לעתים קרובות בשתי חנויות יהודיות בתיטואן ואותיות עבריות נראות על דלתות של בתים יהודיים רבים".⁴⁶

בעיתון **אלאסתקאלאל** התפרסם מאמר תגובה שתקף את ההגירה המחתרתית והאשים בה לא רק את ארגון "קדימה", בהתכוונו לסוכנות היהודית, ואת "ההגנה" (הכוונה ל"מסגרת") אלא גם, לראשונה, את הארגונים היהודיים העולמיים. הוא הזכיר את המסע הציבורי בבירות אירופה ובארצות הברית, ובפעם הראשונה נדרש העיתון לנושא כדי לומר "אנחנו לא מסכימים אתכם". אחת התוצאות של המסע הציבורי הישראלי היה סירוב שלטונות מרוקו להעניק אשרת כניסה לנציג הקונגרס היהודי העולמי, ג'ו גולן. גולן הגיע למסקנה, על סמך דיווחים מחבריו שנפגשו עם שר ההסברה אחמד עלאווי ועם טייבי בנהימה, מזכ"ל משרד החוץ, שהשלטונות לא מעוניינים בניהול שיחות בנושא ההגירה בימים של אי ודאות פוליטית.⁴⁷ גולן הזכיר לגולדמן את נטיית הפוליטיקאים במרוקו להשתמש בנשק ההגירה לניגוח הדדי. כך ניצל בעבר האסתקאלאל את מחנה "קדימה" כדי להאשים את המפלגה הדמוקרטית לעצמאות בשיתוף פעולה עם הקונגרס היהודי העולמי.⁴⁸

בביטאון נוסף של האסתקאלאל, **אלעלם**, תקף מנהיג השמרנים, עלאל אלפאסי, את התעמולה היהודית:

אחרי שמרוקו זכתה בעצמאותה, אמנם בא הקץ להגירה החוקית של היהודים המרוקנים לישראל, אך ההגירה נמשכת בדרכים אחרות. אנו סבורים שהיהודים אינם עוברים את מרוקו מרצונם החופשי והם מוטחים בידי הציונים. ההתקפות על מרוקו בעיתונות העולמית לא יועילו. אם כוונת התקפות אלה לאלץ את יהודי מרוקו לעזוב את מולדתם ולהצטרף לגורמים הפועלים נגד האינטרס הכללי-ערבי, אנו נוסף להתנגד להגירה זו במלא התוקף.⁴⁹

ב־4 בדצמבר 1959 נפגש שליח משרד החוץ, אנדרה שורקי, עם מהדי בן ברקה בנושא שיגור משלחת מרוקנית לישראל. הוא מתח ביקורת על מאמר בעל נימה אנטישמית שפורסם בעיתון מפלגת בן שיחו, **אתחרייר** (השחרור) ב־20 במאי. מנהיג השמאל הבטיח לדאוג שמאמרים מסוג זה לא יפורסמו בעתיד. להפתעת שורקי התעניין בן ברכה בישראל. הוא גילה סקרנות בכל הקשור לנושאים דמוגרפיים, כלכליים ופוליטיים בישראל, ובעיקר התעניין בהסתדרות העובדים, גילה בקיאות בסיוע שמעניקה ישראל למדינות מתפתחות באסיה ובאפריקה ועקב בעניין אחר קליטת יוצאי צפון אפריקה בישראל.⁵⁰ איסטרמן נפגש עם בן ברקה בפריס ב־5 באפריל 1960 ופרש בפניו את הדרישות בנושא היהודי, כמו ניתוק קשרי הדואר והפרסומים העוינים בעיתונות על זיקת היהודים המרוקנים לישראל. בן ברקה הסכים לטענות בן שיחו, פירט בפניו תכנית להסדרת קשרי הדואר, אך הטיל את האשמה ביחס ליהודים על הכוחות הראקציונריות במדינתו. הוא היה בטוח בניצחונם של הכוחות הפרוגרסיביים וטען שהמלך יאלץ להתפשר. אשר לישראל ציין שהוא כינס ישיבת מערכת של ביטאון מפלגתו **אתחרייר**, הורה למשתתפים לא לנקוט עמדות אנטי-ישראליות או אנטי-ציוניות במאמריהם והדגיש שסיוע הקונגרס היהודי העולמי לתנועתו הוא אינטרס יהודי מובהק. כשנשאל

ביקור נשיא הקהילה דוד עמר אצל גולדה מאיר עם נציג המוסד בנימין רותם

קהילת קזבלנקה, שרב העיר וראשי הקהילה לא השתתפו בקבלות הפנים כיוון שלא הוזמנו אליהן.⁶⁰ נראה שהשלטונות היו מפוכחים דיים כדי שלא להביך את ההנהגה היהודית עם הזמנה מסוג זה. עם זאת, איחוד העבודה המרוקני קיים כנס מוסלמי-יהודי ב-10 בינואר במחאה על פעולות המשטרה.⁶¹ ההתנכלויות לא אירעו בימי ממשלת השמאל שהואשמה בניהול מדיניות פאן-ערבית, אלא בימי שלטון מוחמד החמישי ובנו, שהסתייגו מאישיות נאצר וחששו מחתרנות. סדרת האירועים שהחלו בהתפרצות האנטי-יהודית בוועידת קזבלנקה ואחר כך אסון טביעת ספינת העולים "אגוז" ב-10 בינואר 1961, ההתקפות בעיתונות הבין-לאומית על השלטונות המרוקניים ועל המעצרים, הניעו את ראשי הקהילה לבקש פגישה עם המלך. הם התכוונו לנקוט פעולה שתמנע התפרצות אלימה של ציבור מוסלמי בתגובה על הפצת כרוז ישראלי שהאשים את מרוקו באחריות לטביעת ספינת העולים. בעקבות סדרת מעצרים שביצעה משטרת מרוקו בקרב מתנדבי "המסגרת", הרשת המחתרנית שפעלה משנת 1955 סיימה סופית את תפקידה באוגוסט 1961.

ב-16 בינואר פרסם העיתון **אלפג'ר** (השחר), שופר הארמון, מאמר חריף יותר מעיתוני האופוזיציה. הוא תקף את "הציונים" ואת היהודים ששיתפו אתם פעולה:

הענקנו ליהודי מרוקו שוויון זכויות, אף שלא הקריבו עצמם כמונו

של דוד עמר ובעריכת מרק סבאח, החלטה שאושרה שוב בשיבה ב-18 בדצמבר 1960. המימון להוצאת העיתון אמור היה לבוא בחלקו מן הקונגרס היהודי העולמי.⁶²

הניסיונות למנוע התפרצות אלימה

ב-2 בינואר 1961 נחת נאצר במרוקו. יום קודם לכן הגיעו עדויות על התנכלויות שרירותיות של שוטרים לעוברים ושבים יהודים. שוטרים העליבו זקנים, נשים וילדים ברחוב מפני שלבשו בגדי כחול ולבן, דגלה של ישראל, או מפני שלבשו בגדים בצבע שחור, כאבל על אויב ישראל. לפרקים הם קיללו את ראש הממשלה, דוד בן-גוריון.⁶³ למרות התנכלויות השוטרים, לא נרשמה פגיעה ביהודים ברחבי המדינה. ראשי המפלגות המרוקניות לא מצאו לנכון לגנות את התנכלויותיה של משטרת מרוקו ליהודים בעת ביקורו של נאצר במרוקו לרגל כינוס ועידת קזבלנקה, והעדיפו לא להתערב, מחשש לפגיעה בדעת הקהל. זה לא עלה בקנה אחד עם הסתייגותם מן הדמגוגיה הנאצרית. עיתון השמאל **אתחרייר** פרסם ב-4 בינואר הערה עוקצנית כלפי הקהילה בנושא הביקור: "יש לציין את היעדרותו של הרב הראשי של קזבלנקה [מן הטקסים החגיגיים של ביקור נשיא מצרים]. יום זה הוכרז כיום אבל על ידי הקהילה היהודית. כך ניתקו את עצמם היהודים מכלל האומה". שלושה ימים לאחר מכן פרסם העיתון את תגובת ועד

הנסיך מולאי חסן נואם בפני ראשי הקהילה היהודית. יושב מימין השר לאון בן-זקן ומשמאל שמואל חמו 1956

כלפי היהודים שיצר העיתון אלפג'ר. הוא השיב למתקיפים שגם אם יהודים עוזבים את מרוקו ומהגרים לארצות אחרות הם עדיין משרתים את ארצם, שהם קשורים אליה: "אם היהודי הוא מרוקני, הדבר אינו תלוי באיש ואינו זקוק לא לאישור ולא לפסילה מצד איש".⁶⁶ ביטוי מעשי להבטחות המלך אפשר למצוא בהצהרת שר הפנים מברכ בכאי בפני כתבי העיתון ניו יורק טיימס ב-23 בפברואר, כשהתייחס להנפקת דרכונים ליהודים. בכאי הביע את תקוותו שיהודי מרוקו יישארו במולדתם ויפעלו לצד המוסלמים לבניית מדינה חזקה ועשירה. הוא הבטיח לתת דרכון לכל דורש, על פי התנאים הידועים, דהיינו שהיהודים רשאים לצאת לכל מקום חוץ מישראל. מן היוצאים לישראל תישלל האזרחות המרוקנית ונכסיהם במדינה יוחרמו. השר ציין כי ההנחיות למושלי המחוזות הן לא להפלות יהודים בנושא הדרכונים והבטיח שתהליך ההנפקה יזרוז. הוא הודה שבעבר קרה שחלפו חודשים אחדים לפני שסיפקו דרכונים ליהודים, אך גם מוסלמים חוו קשיים דומים. הוא הכחיש את השמועות כי הממשלה מתכוונת להפסיק את פעולות מוסדות הסיוע והתרבות היהודיים בטענה שהם מנהלים תעמולה ציונית. בכאי אישר שיהודים אחדים נעצרו בקזבלנקה בזמן ביקור נשיא מצרים, ומסר שהחקירה הרשמית הוכיחה כי בהפגנות השתתפו צעירים יהודים שנשאו כיפות ואבוזרים אחרים בצבעי דגל ישראל. השר בישר על הסכמתו לפתוח את ועידת מועצת הקהילות היהודיות בחודש מארס.⁶⁷

בתקופת חסן השני

ב-26 בפברואר 1961 נפטר המלך מוחמד החמישי וב-3 במארס ירש מולאי חסן את כיסא אביו. בתום ימי האבל התכנסה ועידת מועצת הקהילות ב-19 וב-20 במארס, בהשתתפות 250 צירים בראשותו של היושב ראש, סם בן אזרף. השר בכאי בירך את צירי הוועידה

על מזבח העצמאות. הם עשו את ההפך. בתמיכת השלטונות הקימו הצרפתים מוסדות ציוניים והפיצו את תעמולתה. הם חדרו למנהל הציבורי ותפסו בו משרות בכירות, דבר שאפשר להם נגישות לסודות מדינה שאותם יכלו לגלות. במקום להשתלב במאבק הלאומי, הארגונים היהודיים נעשו לתאי ריגול וחבלה המסכנים את ביטחון המדינה. המצב גרוע יותר מכפי שתוארו לנו. יש לבדוק אפוא מחדש את השאלה היהודית, ולנקוט את האמצעים המתבקשים נגד הרומסים ברגל גסה את יוקרת המדינה, מפריים את חוקיה ומסכנים את מוסדותיה המקודשים.⁶⁸

העיתונאי מרק סבאח, מראשי התומכים בהשתלבות בפוליטיקה המרוקנית, התבקש על ידי מועצת הקהילות לנסח תשובה.⁶⁹ הוא תקף את הפוליטיקאים שעושים שימוש פסול בנושא הגירת היהודים כדי לתקוף את יריביהם וציין כי מאמרים מסוג זה מלבים את השנאה ליהודים ומעודדים את המבקשים לשכנע את היהודים שהם נמצאים בסכנה. מרוקו היא מולדת היהודים החיים בה זה אלפיים שנה. הוא הכחיש את הטענה כי סטודנטים יהודים שקיבלו מלגת לימודים בפריס נסעו לישראל,⁶⁴ ודרש מעורכי העיתון לגלות אחריות ולא לנקוט מדיניות מנוגדת לזו של המלך.

בישיבת מועצת הקהילות שדנה במאמרו של סבאח המליץ השר לשעבר, ד"ר לאון בן זקן, להימנע מפרסום מאמר תשובה, שכן האווירה נטתה לרגיעה ולא כדאי ללבול את האש ביחסים הבין-קהילתיים. הוא סיפר כי התייעץ בנושא זה עם השר רדה גדירה, ידידו של הנסיך מולאי חסן. השר סירב לנקוט עמדה וטען שהוא לא מעוניין להשפיע על החלטות הקהילה היהודית, אך זכותה להגיב ולהבהיר את הדברים. השר סיפר שהמלך מוחמד החמישי כעס על האירועים האחרונים ושדעתו לחדש את הבטחותיו לקהילה. בעקבות דיווח זה הוחלט לא לפרסם את המאמר בעיתון אלפג'ר אלא בעיתון קול הקהילות, בעמוד בשפה הערבית, ובן זקן יצרף גם מאמר שלו.⁶⁵ בגיליון פברואר של העיתון גינה סבאח את האווירה העכורה

המלך חסן השני עם ראשי הקהילה ביציאה מבית כנסת ביום כיפור בקזבלנקה

העממיים ופרסם סדרת מאמרים בעיתון המפלגה *L'Avant Garde*, שהופיע מדצמבר 1959 כמוסף לעיתון **אתחרייר** הערבי.

לאחר השתתפות דוד אזולאי ומרק סבאח בוועידת הקונגרס היהודי העולמי שהתכנסה בז'נבה ב-20 באוגוסט 1961, העיתונים **אתחרייר** של מפלגת השמאל, **אלעלם** של האסתקלאל, **אלמוכפיה** (הנאבק) הקומוניסטי ו-*Maroc Information* המקורב לארמון, מחו על השתתפותם בכינוס שנדונו בו נושאים הנוגדים את האינטרס הלאומי של מרוקו. המפלגה הקומוניסטית ביקשה מאזולאי ומסבאח לפרסם את תוכן דבריהם בוועידה, אך השניים התנגדו לכך בטענה שהוועידה עסקה רק בנושאים דתיים של העם היהודי. קול הקהילות פרסם הכחשה להאשמת המזכיר הכללי של מועצת הקהילות בהשתתפות בוועידת ז'נבה. גם מרק סבאח ודוד אזולאי נאלצו לפרסם את עמדתם בעיתונות. לדבריהם, הם קיבלו החלטה אישית להשתתף בוועידה מפני שידעו כי ידונו בה במצב יהודי צפון אפריקה. הם ביקשו למנוע תעמולה המנוגדת לאינטרסים של מרוקו בדיונים וסברו שלדבריהם על המצב האמיתי תהיה השפעה חיובית. הם אכן שמעו שם דברים שגויים על המצב בארצם וביקשו את רשות הדיבור לתיקון העובדות. נציגים יהודים מ-36 מדינות האזינו להם. דבריהם הפתיעו את רוב משתתפי הוועידה, והד לעמדתם נמצא בדברי הסיכום של נשיא הקונגרס היהודי העולמי, נחום גולדמן. שני נציגיה של ההשתלבות היהודית באומה המרוקנית סיימו את מאמנם בהצהרה המשקפת את הסחף בעמדות רוב האינטלקטואלים שייצגו מחנה זה:

אנו מבינים ומקבלים את העובדה שנוסף על השתייכות המוסלמי למולדתו הוא מרגיש קשר לכל המוסלמים בעולם, שכן האסלאם חוצה

ועזב לאחר ישיבת הפתיחה. מתנגדי ההנהגה ייחסו את צאתו להצעת התקנון החדש של מועצת הקהילות. הם הודיעו זאת לעיתונאים והעניין פורסם בעיתונות.⁶⁸ המזכיר הכללי, דוד עמר, גינה את הטענה שכינוס הוועידה פוגע בהיטמעות הקהילה במדינה, ובנמקו את ההצעה לתקנון החדש, ציין: "במדינה תאוקרטית טעות היא לדרוש עבור הקהילה מעמד של 'קונסיסטואר' יהודי כבארצות המערב".⁶⁹ משקיפים זרים, ובהם העיתון **לה מונד**, העריכו כי משרד הפנים לא יאשר את התקנון החדש.⁷⁰ להערכת העיתונאי ויקטור מלכה, שכיסה את דיוני הוועידה מטעם העיתון *L'Arche*, הוועידה הייתה כישלון בכל המישורים, שכן במהלכה התחדדו חילוקי הדעות בקהילה ולא נדונו בה הבעיות האמיתיות.⁷¹

אלבר אפללו טען כי התקנון החדש מעניק למועצה סמכות לייצוג פוליטי של היהודים, דבר אנכרוניסטי במדינה שהוכרז בה על שוויון לכל האזרחים. העיקרון של שוויון אמת המוענק לכל האזרחים אינו מתיישב עם העובדה שחלק מן הקהילה הלאומית יהיה מיוצג פוליטית על פי אמונתו הדתית. יתר על כן, גוף מייצג יגרום לבדלנות מסוכנת של האוכלוסייה היהודית בעוד שהדאגה לאחדות לאומית דורשת להשתלב במדינה. לדעתו תפקיד מועצת הקהילות חייב להצטמצם לטיפול במוסדות צדקה וסיוע לנזקקים ולניהול צורכי הפולחן היהודי, ועליה למשוך את ידיה מנושאים פוליטיים. ועדי הקהילות הפכו לדעתו ל"מדינה בתוך מדינה". בתום הוועידה הכריז לעיתון **אלמשהיד** (הצופה) הקומוניסטי: "היהודים אינם זקוקים לנציגים או לדוברים נפרדים משלהם, ההנהגה המרוקנית מייצגת את כל המרוקנים".⁷² אפללו הצטרף למפלגת האיחוד הלאומי של הכוחות

ראשי הקהילה בתהלוכה אחרי מות המלך מוחמד החמישי בפברואר 1961

המרקונים, החיים בעוני כמו המוסלמים המרוקנים. יש להסביר להם שהם מנוצלים וכי האינטרסים שלהם ושל המוסלמים זהים.⁷⁶

במאמרו השני שיבא חג' את היהדות וציין את תרומתה לאנושות. יבוא יום, טען, והמוסלמים יגלו, כמו הנוצרים, את הנשגב ביהדות שביטאה את שאיפות האנושות להגיע אל המוחלט, אל הטוב, אל האור ואל מעמקי הנפש האנושית. אחרי שהביע תמיכה בפיתוחה של תרבות יהודית במרוקו, תקף את נציגות הקהילה בנימוקים חברתיים: "על הממשלה לבדוק מחדש את עמדתה בנושא מועצת הקהילות שנבחרה רק על ידי בעלי זכויות יתר המסוגלים לשלם מס חודשי. האם יוכלו היהודים הפרולטרניים לשלם מס זה גם אם אינם יכולים לספק את צורכי היום-יום?" מכיוון שהמפלגות מקבלות אליהן יהודים, אין צורך במסגרת נפרדת וסגורה המעוררת שאלות וחשדנות. על כלי התקשורת המרוקנים לשכנע את המיעוט הלאומי שהוא חלק מהאומה, ושהציונות היא סכנה גזענית. כשיבינו יהודים ומוסלמים את הסתירה שבין יהדות לציונות לא תהיה בעיה יהודית. הכותב סיים את מאמרו בקריאה: "על כל אלה הרוצים לבנות את מרוקו הסוציאליסטית על צדק, אחווה וקידימה לשרש את הרע המכרסם בנו. כך נשים קץ לגזענות ולאמפריאליזם".⁷⁷

לרוע מזלם של ראשי "המסגרת", בחודשי המשא ומתן בין ישראל למרוקו, שבמהלכו התחייבו הישראלים להפסיק את פעולות ההגירה הבלתי חוקית, התרחשו תקלות מבצעיות אחדות. ב-15 באפריל 1961 נעצרה קבוצת של עשרים יהודים ליד מליה, המובלעת הספרדית בחוף הים התיכון. האחראי לקבוצה מטעם "המסגרת" נמלט. אחרי שישה ימים שוחררו הנשים והילדים, הגברים הועמדו למשפט ונדונו לשלושה חודשי מאסר. העיתון אלעלם, שדיווח על המקרה, דרש להוציא אותם להורג בגלל בגידה במולדת ולחוקק חוק המעניש יהודים המנסים להגר לישראל.⁷⁸ פעילת "המסגרת" אליס דהן נעצרה במכנסא ב-27 ביוני, והואשמה בעידוד יהודים לצאת ממרוקו ובארגון יציאתם מן המדינה. קבוצת היוצאים נעצרה ליד עיירת החוף נדור וגם כאן נדונו ראשי המשפחות לשלושה חודשי מאסר.⁷⁹ ב-10 באוגוסט ארגנו שליחי ישראל יציאת 51 יהודים והובילו אותם במשאית לכיוון מליה, מצוידים בדרכונים מזויפים. הקבוצה נעצרה ליד נדור, המשפחות שוחררו פרט לשישה גברים.⁸⁰ באוקטובר נעצרה עוד קבוצה ליד מליה. עקב ריבוי מקרי ההברחה,

את גבולות המדינה. [בדומה לכך] אין אנו מסכימים שתתייחסו ליהדות כאל אמונה בלבד. היהודים, לצד היותם אזרחים נאמנים לארצם, מרגישים סולידריות עם יהודים אחרים בעולם. אף מדינה בעולם, יהיה משטרה אשר יהיה, אינה דורשת מן היהודים שיישארו סגורים בגבולות ארצם ללא קשר רוחני או תרבותי עם בני דתם. אנו מצפים שתקבלו את צדקת עמדתנו לפי מסורת האסלאם שפרחה בימי הרמב"ם ועברה ללא אבחנה מקורדובה לפאס או לקהיר מבלי שיהודים או מוסלמים ימצאו בה פגם.⁷³

כחודשיים לאחר מכן, באוקטובר 1961, פרסמו חמישה יהודים קומוניסטים מתומכי ההשתלבות גילוי דעת המגנה את השתתפות מרק סבאח ודוד אזולאי, אף הם מתומכי ההשתלבות, בוועידת הקונגרס היהודי העולמי, בניגוד לאינטרס הלאומי. מועצת הקהילות פרסמה בביטאונה מכתב גלוי בחתימת רלף בן הרוש מאודי, רוח'ה כהן, ג'ו לוי, סימון לוי ואברהם צרפתי, שהעריכו כי מבחינה לאומית מרוקנית אין לפעול בקונגרס היהודי העולמי, שכן זהו גוף פוליטי שרוב חבריו ציונים. זאת ועוד, נחום גולדמן הוא יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית ורוב נציגי הקונגרס הם נציגים מארצות הברית ומבריטניה המערבית אינטרסים כלכליים של המערב, בעוד שמרוקו מנהלת מדיניות ניטרלית של אי הזדהות. עובדה זו הופכת את הקונגרס לגוף המנוגד לאינטרס הלאומי:

פעולתו של הקונגרס היהודי העולמי נשענת על התאוריה השגויה שהיהודים מכל העולם הם עם אחד ושעליהם לתמוך במדינת ישראל כמולדת כל היהודים. ההשקפה הציונית מנוגדת לדרך ההשתלבות של מיעוטים דתיים יהודים בקרב אומותיהם. בזכות אידאולוגיה זו מרשה לעצמו להתערב בעניינים פנימיים של מדינות בתואנה של חופש הגירה לישראל. עלינו, המרוקנים היהודים, לפעול למען אינטגרציה מוחלטת של המיעוט היהודי הדתי בקרב האומה המרוקנית.

לשטנתם מן הבחינות ההיסטוריות, הכלכליות, הלשוניות והתרבותיות יהודי מרוקו הם מרוקנים. מיזוג שתי הקהילות ייעשה באמצעות המאבק בגזענות ובציונות שברחוב היהודי. מאבק זה אינו יכול להתקיים בארגון כמועצת הקהילות, שהיא ירושה ממשטר החסות הצרפתי.⁷⁴ מועצת הקהילות העדיפה לא להגיב ולתת לסערה להירגע. היא טענה ששני חבריה השתתפו בוועידה לא כנציגי הקהילה.⁷⁵ בשני מאמרים מן ה-5 וה-6 בספטמבר 1961, הזכיר עבד אלסלם חג'י מהעיתון את אחרייר את המחלוקת שהתגלעה בוועידת מועצת הקהילות בין קבוצת האינטלקטואלים ובין נכבדי קהילה. במאמר הראשון הכותב ניצל את הוויכוח ותקף את פעילות "המסגרת" במרוקו: "פעולת הציונים במרוקו עומדת בסתירה מוחלטת למשימות הלאומיות. אין להכחיש שלציונים יש השפעה וכוח במדינה חברה בליגה הערבית. סובלנות משמעה קיום יחדיו של רוב ומיעוט, אולם בשום אופן אין זכות קיום לארגונים זרים החותרים תחת ביטחון המדינה". הכותב ניתח את מצב היהודים במרוקו והפריד בין הציונות ליהדות:

המיעוט היהודי לא השתלב באומה, למרות המאמצים. גם למוסלמים יש חלק באחריות למצב זה [...] התעמולה הציונית היא סכנה לקיום בצוואת, שכן היא מעוררת אנטישמיות בחוגים אחדים. לא הייתה מתעוררת מחלוקת לו לא היו מעוררים אותה באורח מלאכותי. על המשכילים הערבים מוטלת אפוא החובה לנהוג בתבונה. אסור להם להתקוף את כל היהודים ללא הבחנה ולומר להם שהם בוגדים בגלל בגידת נציגים יהודים. להיפך, יש להפריד בין הבוגדים ובין כל היהודים

בנמל לעלייתם לאנייה ולהפלטתם. העיתון שאל אם אין זו בגידה בעניין הערבי והפלסטיני וטען שבשנת בצורת מחר המלך חסן השני את היהודים תמורת חיטה אמריקנית.⁸⁵ העיתון השווה בין הסכם המלך המאפשר הגירת יהודים לקנדה, לעסקה שנחתמה עם אייכמן: "יהודים תמורת מאות". עיתון מועצת הקהילות הכחיש בשפה רפה את ההגירה לישראל אך גם הצדיק אותה באווירה ששררה במדינה ובהתנכלויות ליהודים.⁸⁶

יציאתם המאורגנת של היהודים נודעה, אם כן, ברבים. בניגוד לעמדותיו הקודמות, השר לענייני דתות והחכוס עלאל אלפאסי,⁸⁷ כתב בנימת השלמה בעיתון מפלגתו, **אלעלם**, בסוף פברואר: "הגירת היהודים היא תוצאה טבעית של כיבוד הזכות לחופש התנועה". ובמאמר מערכת הפתיע אלפאסי ביחסו הליברלי להגירה:

זה שבועות אחדים קבוצות יהודים עוזבות את מרוקו לארצות שונות, צרפת, קנדה וישראל כמובן. ההגירה נושאת אופי קולקטיבי בזכות ביטול המגבלות שהוטלו על הנפקת דרכונים ליהודים. בעבר הם יכלו לקבלם רק אם הייתה סיבה מוצדקת לכך, כדי למנוע מהם להגר לפלסטין השדודה, אך המגבלות שוב לא התאימו למטרות שהוצבו להם ועקב זה גרמו לתוצאה הפוכה. מכיוון שמרוקו הייתה המדינה היחידה שנתקה צעד זה, סוכני ישראל ניצלו זאת כדי להסית את היהודים לברוח ממרוקו בכל דרך אפשרית ואף בדרך מחתרתית. הדבר גרם נזק למעמדה של מרוקו בחוף וליוקרתה. בשל כך ויתרה מרוקו על החלטותיה הקודמות, אך המשיכה לבצע את החלטות הליגה הערבית ואוסרת על כל יהודי שנכנס לישראל לחזור למרוקו [...] אנו מתנגדים לכל הגבלה המוטלת על אורחיו היהודים.⁸⁸

אחרי משאל העם שנערך בדצמבר 1962 והבחירות לבית הנבחרים במאי 1963 היה האסתקלאל, שלא מרצונו, לאופוזיציה, ויחסו לנושא ההגירה היהודית השתנה. בהוצאה לסטודנטים הכריז השר לשעבר עלאל אלפאסי: "אם אתם לא מאמינים למה שסיפרתי לכם בסוגיה של הגירת היהודים מן המדינה, אם אתם רוצים לשים לב רק לרוח הדמוקרטיה ממנה אני שואב, אתם יכולים לראות כי יהודי".⁸⁹ **אלעלם** שינה את עמדתו להגירה והשתמש בה לניגוח יריביו הפוליטיים:

מתברר עתה שהממשלה משלמת ליהודים את מחיר המיכתם במועמדי מפלגת החזית להגנה על המוסדות התחוקתיים, בראשות שר הפנים רדה גדירה. האחרון ערך לפני הבחירות ביקור בקהילה היהודית ונתן הוראה ליהודים להצביע לחזית.⁹⁰ הוראה זו הופצה בידי רבנים בבתי הכנסת. כך שיתפה פעולה הממשלה עם התנועה הציונית כדי להציף את פלסטין השדודה במהגרים יהודים, זאת מבלי להזכיר את התרומה שהיא תורמת לחיזוק מדינת ישראל. התחייבויותינו לערבים אוסרות עלינו לבגוד בהבטחותינו.⁹¹

מאמר זה עמד בסתירה למאמר המערכת של עלאל אלפאסי בזכות הגירת היהודים מעט יותר משנה קודם לכן.⁹² עובדה זו לא הייתה זרה לראשי הקהילה, שפרסמו בביטאונם מאמר ראשי בכותרת, "נא לכוון את כינורותיכם". במאמר נכתב:

אשר לבעיית היציאה לעבר אופקים חדשים של גורמים יהודיים אחדים שלא הצליחו להתאים את עצמם לקצב הכללי החדש של המדינה, הבענו יותר מפעם אחת את דעתנו על זה. אולם, אין אנו יכולים לעמוד בפיתוי להביא את דברי עלאל אלפאסי עת היה שר ולעומתם את דבריו כשעבר לאופוזיציה. אז יתברר מה ההבדל בין מפלגה קואליציונית ובין מפלגת אופוזיציה. היהודים אינם נושא למיקוח פוליטי שמנצלות

כרוז של ארגון אליויפאק

פרסם עיתון האסתקלאל, **אלעלם**, התקפה חריפה על ההגירה הבלתי-גלית: "הגירת היהודים המרוקנים לישראל צריכה לגרום למבצעה עונש מוות, שכן כמותם כבגידה במולדת. העונש שהוטל על עשרים יהודים שנעצרו עת ניסו לעזוב שלא כחוק את המדינה ונשפטו לשלושה חודשי מאסר בבית המשפט בנדור הוא בלתי מספיק". הקבוצה שוחררה אחרי זמן קצר.⁸¹

בגיליון יולי של הירחון קול הקהילות התלונן דוד עמר במאמר מערכת שה"סחבת" בדרכונים עדיין נמשכת. עמר הזכיר את היהודים ששומה מחוק למדינה ואין באפשרותם לחזור למרוקו כיוון שהקונסולות של המדינה מסרבות להאריך את תוקף דרכוניהם: "הגיע הזמן שיפסק הדבר ועמדה החלטית של שר הפנים, מלווה בהוראות חמורות ומדויקות לממונים, לא תשאיר מקום לאי הבנות ולשרירות לב. אחת ולתמיד תאושר מחדש הזכות היסודית שאין לפגוע בה מכל נימוק שהוא ושאי שמירתה גוררת מצב הפוגע באינטרס הכללי". נראה שדברי עמר ביטאו רצון להפגין עמדה נחרצת של הנגהת הקהילה.⁸²

אחרי הסכם הפרשה החשאי שעליו סוכם בין נציגי ישראל למרוקו בראשית אוגוסט 1961 וההגירה הדיסקרטית שהחלה בביתו ב-28 בנובמבר,⁸³ משכה התכונה של המשפחות שנטשו דירות ועסקים את תשומת לב המפלגות. בניגוד לעמדת הארמון, האסתקלאל והמפלגה הדמוקרטית לעצמאות, דרשה מפלגת האופוזיציה השמאלית, האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים, את סגירת שערי היציאה מן המדינה. זרם היהודים שיצא באמצעות שליחי ישראל הפתיע גם את מקורבי הארמון, שלא האמינו שפתיחת השערים תגרום לבהלת יציאה בקנה מידה כה גדול. למרות מאמצי ישראל להטיל צנזורה על הידיעה על יציאת יהודי מרוקו, פרסמו הניד יורק טיימס ב-8 בדצמבר והג'ואיש כרוניקל ב-15 בחודש ידיעות על ההגירה ועל הסכם שהושג עם שלטונות מרוקו.⁸⁴ כחלק ממאבק מפלגת בן ברַפָּה בארמון, הצליח עיתון המפלגה **אתחריר** להגניב צלם לנמל קזבלנקה ופרסם בעמודו הראשון, ב-16 בדצמבר, תמונות גדולות של יהודים הממתנים

- 1859-1948, Rabat 1994, p. 483.
- 5 דו"ח חיים יחיל, סמנכ"ל משרד החוץ, על שיחתו עם מרסל שטיין שחזר משיחות במרוקו, 8.11.1957, ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"), משרד החוץ, 4317/10II.
- 6 ויקטור מלכה מציינ מפקד שנערך בשנת 1960 שנמנו בו 160,000 יהודים במרוקו לעומת 230,000 בשנת 1950. Victor Malka, "La situation des communautés juives en Tunisie et au Maroc. L'Exemple marocain", *L'Arche*, 62 (mars 1962).
- 7 דברי אלכסנדר איסטרמן באספת המליאה הרביעית של המחלקה המדינית של הקונגרס היהודי העולמי בשטוקהולם, דו"ח מאוגוסט 1959, מובא במאמרו של מיכאל מ' לסקר, "עלית יהודי מרוקו, מדיניות הממשל ועמדת הארגונים היהודיים בעולם 1949-1956", *שורשים במזרח*, ב' (1989), עמ' 354.
- 8 מרדכי גזית בשגרירות ישראל בווינינגטון ליוחנן מרון במשרד החוץ בירושלים, 22.2.1961, אמ", משרד החוץ, 941/8.
- 9 Daniel Rivet, *Le Maroc de Lyautey à Mohammed V: Le double visage du protectorat*, Paris 1999, p. 418.
- 10 על טיעוני המלך להתיר יציאה מאורגנת מן המדינה ראו, Yigal Bin-Nun, "La quête d'un compromis pour l'évacuation des Juifs du Maroc", in: Shmuel Trigano (ed.), *L'exclusion des Juifs des pays arabes (Pardès* 34), Paris 2003, pp. 75-98.
- 11 פיל באום והרב רט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבין-לאומית של הקונגרס היהודי העולמי, 30.1.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/4III.
- 12 Robert Assaraf, *Mohammed V et les Juifs du Maroc*, Paris, 1997, pp. 215-216. (להלן: *Assaraf, Mohammed V et les Juifs*).
- 13 Georges Ollivier, *L'Alliance Israelite Universelle 1860-1960, documents et témoignages*, Paris 1959, pp. 225-228.
- 14 Assaraf, *Mohammed V et les Juifs*, p. 218.
- 15 שם, עמ' 241-242.
- 16 Toledano Meyer, "Le demain de Maroc", *Maroc Presse*, 8.11.1955. קודם לכן הביע טולדנו דעות דומות גם באותו עיתון ב-7.10.1955 ובעיתון *לה מוגד* ב-8.9.1955.
- 17 Joe Ohana, "Conscience nationale", *Maroc Presse*, 22.10.1955. pp. 1-2.
- 18 דו"ח של אנדרה ז'אבס מפריס, 17.6.1957, אמ", משרד החוץ, 2525/9. ראו תקציר בעברית בתיק 4317/10II.
- 19 Hal Lehrman, "L'El Wifak chez les Juifs marocains, entente cordiale ou collaboration", *L'Arche*, 20-21 (août-sept. 1958).
- 20 דו"ח על פגישה בין עמוס רבל ובין לאון בן זקן, 1.2.1956, אמ", חץ, 2525/9.
- 21 שם.
- 22 דו"ח משיחה עם לאון בן זקן בשובו מארצות הברית, אמ", משרד החוץ, 205/15. השיחה נרשמה כנראה בידי נציג המוסד על פי הדיווח של יהודי מרוקני שהשתתף במשלחת.
- 23 Assaraf, *Mohammed V et les Juifs*, p. 239.
- 24 ברוך דובדבני, ראש מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בפריס, לש"ז שרגאי, 10.5.1956, אמ", משרד החוץ, 2388/6B.
- 25 עלאל אלפאסי, בנה של אחת המשפחות הנכבדות בפאס, היה סמל לדורשי הלאומיות המרוקנית. הוא למד במדרשת קראוין שבפאס, שהייתה חממה לרעיונות המודרניזציה של האסלאם ולמאבק במסדרים הסופיים שהפיצו אמונות מיסטיטיות בקרב פשוטי עם. הם הפיצו את רעיון הרפורמות בעת שלטון החסות ולאחר מכן העלו את התביעות הלאומיות שהביאו לייסוד האסתקלאל בינואר 1944.
- 26 ייתכן שאלפאסי התכוון לידיעות בנושא קיום הסלקציה שערכה עליית חולים וזקנים. יגאל בן-דנו, "בחינה מחודשת של סוגיית הסלקציה של העולים ערב עצמאותה של מרוקו", *ברית*, 27 (2008), עמ' 108-102.

סם בן אזרף נשיא ועידת מועצת הקהילות

המפלגות לצורכיהן לפי תור והם אינם ששירים לעזאזל שמאשימים בכל התחלואים.⁹³

תחושות קשות בקרב היהודים הנותרים במרוקו גברו ככל שהתרכבו העוזבים. הבתים הריקים יצרו תחושת בדידות אצל הנשארים, בעיקר בשכבות העממיות, והגבירו את תחושת הניכור בקרב קרובי משפחות שלא עזבו עדיין. החלל הריק היה הוכחה לעובדה שאין עתיד להמשך קיום היהודים במרוקו. הדירות והחנויות שמהן יצאו היהודים ואוכלוסי בידו מוסלמים הזכירו לכול שבמוקדם או במאוחר יהיה גם עליהם לצאת לדרך. אפילו המכתבים שקיבלו יהודי מרוקו מקרוביהם בישראל על המצב הקשה, על מחסור בעבודה, ועל תחושות האפליה, לא הצליחו לבלום את היציאות, אלא רק להאט אותה לפרקי זמן קצרים.

ההיסטוריה של יהודי מרוקו אחרי עצמאותה היא תולדותיו של פינוי כמעט מוחלט של קהילה בת רבע מיליון יהודים והעברתה באופן קבוצתי ומאורגן לישראל. הפינוי נעשה בידי גורם חיצוני שהפעיל מנגנון מורכב ומסועף להעברת אוכלוסין רבת ממדים. מעבר אוכלוסין זה שמ קץ להיסטוריה ארוכה של קהילה מן הגדולות שבתפוצה היהודית שנעשתה בהגיעה לישראל לעדה הגדולה ביותר.

הערות

- 1 מוחמד בן יוסף שב כמנצח לרבאט ב-16 בנובמבר 1955. ב-15 באוגוסט 1957 היה למלך מוחמד החמישי, ביוזמת התנועה הלאומית, ששאפה למודרניזציה במלוכה.
- 2 La communauté juive marocaine, *Le Conseil des Communautés Israelites du Maroc*, Casablanca 1998.
- 3 מפלגת האסתקלאל נוסדה אחרי פרסום מנשר העצמאות ב-11 בינואר 1944 בפאס, שעליו חתמו 58 צעירים. בראשה עמדו עלאל אלפאסי ואחמד בלפראג.
- 4 ההיסטוריון מוחמד כנביב מציינו בספרו שמפלגתו של מוחמד חסן ואזני, המפלגה הדמוקרטית לעצמאות, בלטה בהסתייגותה מן הקהילה היהודית. כביטאונה **אראי אלעם** נכתב במאמר משנת 1948: "עליהם [היהודים] להבין היטב שמעמדם מיוחד ואינו מזכה אותם בפגיעה ברגשות המוסלמים או בהתגרות בהם". Mohammed Kenbib, *Juifs et Musulmans au Maroc*.

- 27 עיתון **אלעלם**, 29.8.1956; מרדכי מ' לסקר, "מדינת ישראל ויהודי מרוקו בסבך הפוליטיקה המרוקאית, 1956-1956", מיכאל יד (תשנ"ז), עמ' רן. אלפאסי מזכיר דרכונים קיבוציים שכבר היו בשימוש אצל מפוני "קדימה" בקיץ 1956 וחזרו לשימוש במסגרת מבצע "יכין".
- 28 ברהים ואזני הושפע מדעותיו של חסיד הפאן-ערביות הלבנוני, שכּיב ארסלן, נקט עמדות פרו-נאציות ושידר תעמולה היטלראית מברלין. ראו, J. Rezette, *Les Partis politiques marocains*, Paris 1955, p. 23
- 29 בשני מאמרים בעיתון **שעב אלמע'ריבי** (העם המרוקני), בחודשים יוני ויולי 1947, תקף כותב בשם אבו ח'ליל את הציונות והביע את אכזבתו מיהודי מרוקו כפויי הטובה, שהתרחקו מן הנושא המרוקני ומסייעים לציונות לגזול אדמה ערבית ולכן אין לשתפם במאבק הלאומי אלא להחריםם כלכלית. צוטט אצל ירון צור, **קהילה קרועה: יהודי מרוקו והלאומיות, 1943-1954**, תל-אביב, 2001, עמ' 84-85. עורך העיתון היה מקורב למוחמד-חסן ואזני. לעומתו ציין דוד עמר שבילדותו לא שמע הערות אנטישמיות מחבריו המוסלמים. Victor Malka, *David Amar ou la passion d'agir*, Paris 2003, pp. 22-23 (להלן: Malka, David Amar).
- 30 יעקב כרוז מן המוסד בפריס למחלקה הערבית במשרד החוץ, 28.5.1956, אמ", משרד החוץ, 2525/9.
- 31 R. Faligot & Remi Kauffer, *Les maîtres espions, Histoire mondiale du renseignement*, tome 2: *De la guerre froide à nos jours*, Paris, Éditions Robert Laffont, 1994.
- 32 Frank Gervasi, "Blockade", *New York Post*, ארכיון אסתר גולן, ירושלים, רומה. דו"ח פרנץ ג'רבוני לאלכסנדר איסטרמן, 26.11.1957, אמ", משרד החוץ, 4317/10II.
- 33 *L'Information Juive*, decembre 1956.
- 34 *L'Information Juive*, janvier 1957.
- 35 פיל באום והרבט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבין-לאומית של הקונגרס היהודי העולמי, 30.1.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/4III.
- 36 Maurice Carr, "Report from Morocco: Arab-Judeo Tone Touch", *Jerusalem Post*, 27.2.1959.
- 37 ג'ו גולן לנחום גולדמן בניו יורק, 27.4.1959, אמ", משרד החוץ, 4310/10I.
- 38 יעקב צור למרדכי גזית, 1.4.1959, אמ", משרד החוץ, 4324/5II ויזמן, אוניון ובן שבת לא מוזכרים בשמותיהם.
- 39 ז'אן לפבר, "בעיית ההגירה המחתרנית", **אלאסתקאלאל**, 19.4.1959. מאיר קנפו (עורך), **המחתרת היהודית במרוקו: הרשת החשאית של יהודי מרוקו (1964-1955)**, הכישלונות וההצלחות, תל-אביב 2001, עמ' 47.
- 40 פיל באום והרבט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבינלאומית של הקונגרס היהודי העולמי, 30.1.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/4III.
- 41 אלכסנדר איסטרמן מקובלנהק לנחום גולדמן, 20.4.1959, אצ"מ, Z 6/1873.
- 42 אלברט אפללו פרסם מאמר בשני חלקים בשבועון *Avant-Garde* בשנת 1958 ותיאר את עקירת היהודים מכפריהם במרוקו. שיחות עם מרק סבאח בפריס, 10.11.2008, 12.11.2008.
- 43 שמואל שגב, **מבצע יכין: עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל**, תל-אביב 1984, עמ' 147 (להלן: שגב, **מבצע יכין**).
- 44 מתוך מאמר של אלברט אפללו, ללא תאריך ומקום הפרסום, אמ", משרד החוץ, 4318/4I.
- 45 מסמך ללא כותרת, אמ", משרד החוץ, 4318/4I.
- 46 שגב, **מבצע יכין**, עמ' 152.
- 47 מרדכי גזית לשמשון ארד בניו יורק, 30.4.1959, אמ", חץ, 4311/3. יגאל בן-נון, "שלוש שיחות של ג'ו גולן עם מוחמד החמישי", **ברית**, 28 (קיץ 2009). עמ' 80-87. הנ"ל, "דיפלומט נון-קונפורמיסט", הקדמה לספרו של ג'ו גולן, **דפים מיומן**, ירושלים, 2006, עמ' 7-15.
- 48 מרדכי גזית לשמשון ארד בניו יורק, 30.4.1959, אמ", משרד החוץ, 4311/3.
- 49 אנדרה שורקי למרדכי גזית, 4.12.1959, דו"ח על פגישתו עם בן ברפּה, אמ", משרד החוץ, 4318/3I.
- 50 השיחה התנהלה זמן לא רב אחרי אירועי ואדי סאליב שבהם מחו יוצאי מרוקו בשכונה החיפאית על יחס השלטונות אליהם. בעקבות האירועים הוקמה ועדה ממלכתית בראשות השופט שמעון אגרנט וראש הממשלה מינה את אנדרה שורקי ליועץ ראש הממשלה לנושא מיזוג גליות.
- 51 דו"ח אלכסנדר איסטרמן מפגישתו עם בן ברפּה, 11.4.1960, אמ", משרד החוץ, 934/32.
- 52 תרגום מאמר מן העיתון **אלעלם**, 6.9.1961, אמ", משרד החוץ, 3755/14.
- 53 תרגום מאמר מהעיתון **אתחריר**, 6.9.1961, אמ", משרד החוץ, 3755/14.
- 54 Yigal Bin-Nun, "Chouraqui diplomate, Débuts des relations secrètes entre le Maroc et Israël", *Perspectives*, 12 (2008), pp. 169-204; Idem, "La négociation de l'évacuation en masse des Juifs du Maroc", in Shmuel Trigano (ed.), *La fin du Judaïsme en terres d'Islam*, Paris, 2009, (להלן: Bin-Nun, "La négociation de l'évacuation") p. 303-358.
- 55 **ביוליטין** 55 [של המוסד], 9.11.1960, אמ", משרד החוץ, 3760/9 (להלן: **ביוליטין** 55).
- 56 יגאל בן-נון, "המאבק בגלויים אנטי-יהודיים בעיתונות המרוקנית בשנים 1962-1963", **קשר**, 36 (2007), עמ' 123-130.
- 57 **ביוליטין** 55.
- 58 דו"ח לא חתום מטעם "המסגרת", "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשים של שנת 1961", אמ", משרד החוץ, 3755/14. ויקטור מלכה מצייין שהעורך בפועל היה אדמון סויסה ולא מרק סבאח. שיחה עם ויקטור מלכה במשרדו בפריס, 31 במאי 2000. יגאל בן-נון, "דמותה של קהילה היהודית במרוקו העצמאית בעיני שליחי ישראל", ראו כתב עת לחקר העברית באירופה, פריס *Revue Européenne des Études Hébraïques*, 9 (2005), pp. 57-70.
- 59 תזכיר בנושא מרוקו של הוועדה הבין-לאומית של הקונגרס היהודי העולמי, 30.1.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/4. דו"ח בצרפתית, 10.1.1961, אמ", חץ, 941/7. נכתב כנראה בידי איש שלוחת המודיעין של "המסגרת" שיישב במרוקו, Pinhas Karitz, *L'organisation et les tendances politiques des Juifs au Maroc depuis l'indépendance*, Thèse de doctorat (ronéotypé) Université de Paris [1984], pp. 22-24 (להלן: Karitz : *L'organisation*).
- 60 דו"ח לא חתום, אמ", משרד החוץ, 3329/27.
- 61 אלכס גתמן לאפרים רונאל, 15.1.1961, בתוך: אליעזר שושני, **תשע שנים מתוך אלפיים**, חלק א: שליחות של ישראל בגלות מרוקו 1954-1964, תל-אביב 1964, דפים 123-124 (להלן: שושני, **תשע שנים**).
- 62 פיל באום והרבט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבין-לאומית של הקונגרס היהודי העולמי, 30.1.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/4III. דו"ח ארגון בני ברית על מרוקו, 27.2.1961, אמ", משרד החוץ, 4318/2.
- 63 יגאל בן-נון, "המתקפה התקשורתית הישראלית על מרוקו אחרי טביעת ספינת המעפילים 'אגוז' בינואר 1961", **קשר**, 38 (2009), עמ' 55-65.
- 64 דברי מרק סבאח הופנו אל מזכיר איחוד הסטודנטים, מהדי עלאי. אנדרה שורקי למרדכי גזית, 4.12.1959, דו"ח על פגישתו עם בן ברפּה, אמ", משרד החוץ, 4318/3I. יוסף טולדנו, "העלייה בפולקלור ובהומור היהודי במרוקו", ארגון פעילי המחותרת, ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, יום העיון השני, 19.11.1987. לדברי יוסף טולדנו בשנת 1961 היו כמהצית מן הסטודנטים במעונות ב"בית מרוקו" בפריס יהודים, כ־300. שיחה עם חיים בניסטי בביתו ליד פריס, באפריל 1999.
- 65 דו"ח בצרפתית בלתי חתום [פנחס קציר], 1.2.1961, אמ", משרד החוץ, 941/7. דו"ח בעברית של המוסד, 1.2.1961, שם, משרד החוץ, 4318/4I. מצוטט אצל Karitz, *L'organisation*.
- 67 שם, עמ' 243-245. *La Vigie marocaine*, 24.2.1961.
- 68 Victor Malka, "Maroc, des raisons d'espérer", *L'Arche*, 57 (octobre 1961) (להלן: Malka, "Maroc"). בנימין [רותם] לי' מרוז, 11.2.1961, אמ",

- 81 Tad Szulc, *The Secret Alliance: The Extraordinary Story of the Rescue of the Jews Since World War*, New York 1991, p. 271.
- 82 קול הקהילות, גיליון מס' 7, יולי 1961. פנחס [קציר] לי' מרוז, 8.9.1961, אמ"י, משרד החוץ, 3755/14.
- 83 Bin-Nun, "La négociation de l'évacuation", pp. 303-358.
- 84 שגב, **מבצע יכין**, עמ' 248.
- 85 בגלל הגידול הדמוגרפי נעשתה מרוקו מיצואנית חיטה ליבואנית שלה. הססמה בערבית, "חסן מכר את היהודים תמורת חיטה", הפכה למטבע לשון רווחת. לטענה שהאמריקנים הם שמימנו את יציאת היהודים ממרוקו על פי ההסכם מחודש אוגוסט, לא היה על מה להסתמך. האוצר הישראלי מימן את העסקה עם הארמון באמצעות הסוכנות היהודית. ראו Bin-Nun, "La négociation de l'évacuation", pp. 303-358.
- 86 שושני, **תשע שנים**, חלק א, דפים 103-99.
- 87 מיניסטריון החבוס טיפל בנכסי ההקדש (הוואקה) המוסלמי.
- 88 **אלעלם**, 15.3.1962; צוטט בקול הקהילות, גיליון 25, מאי 1962.
- 89 Ahmad Ouardighi, *Le Maroc de la mort de Mohamed V à la guerre des sables*, 1961-63, Rabat.
- 90 אלפאסי התכוון לנאום שר הפנים גדירה בפתיחת הוועידה השנתית של מועצת הקהילות, ב-28 באפריל 1963, שבו ביקש מן היהודים ליטול חלק בבחירות.
- 91 **אלעלם**, 31.3.1963; צוטט בקול הקהילות, גיליון 25, מאי 1962.
- 92 הכוונה למאמר מערכת בחתימת עלאל אלפאסי בעיתון **אלעלם**, 15.3.1962; צוטט בקול הקהילות, גיליון 25, מאי 1962.
- 93 קול הקהילות, גיליון 25, מאי 1963.
- משרד החוץ, 941/7.
- 69 הקונסיסטאר נותן שירותי דת ופולחן וקיים בצרפת מאז ימי נפוליאון, ואילו הקהילה היהודית במרוקו טיפלה לא רק בנושאים דתיים אלא גם בנושאים חברתיים וארגוניים של הקהילה.
- 70 *Le Monde*, 21.3.1961.
- 71 דו"ח בלתי חתום [פנחס קציר] בנושא "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשי שנת 1961", אמ"י, משרד החוץ, 3755/14.
- 72 קטעי עיתונים בלתי מזהים, ארכיון פרטי, אליאס בן ועיש. דו"ח של המוסד, בלתי חתום, 26.1.1962, אמ"י, משרד החוץ, 4318/4. ראו גם Karitz, *L'organisation*, pp. 247-248; Malka, *David Amar*, p. 95.
- 73 **קול הקהילות**, גיליון מס' 9, אוקטובר 1961.
- 74 דו"ח בלתי חתום [פנחס קציר], בנושא "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשי שנת 1961", אמ"י, משרד החוץ, 3755/14.
- 75 **קול הקהילות**, גיליון מס' 8, אוגוסט 1961.
- 76 קטעי עיתונים בלתי מזהים, ארכיון פרטי, אליאס בן ועיש. דו"ח של המוסד, בלתי חתום, 26.1.1962, אמ"י, משרד החוץ, 4318/4. Karitz, *L'organisation*, pp. 247-248; Malka, *David Amar*, p. 95.
- 77 Karitz, *L'organisation*, pp. 247-248.
- 78 דו"ח לא חתום [פנחס קציר], בנושא "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת החודשי שנת 1961", אמ"י, משרד החוץ, 3755/14. עדות ג"ה [גבי הנדל], בתוך: שושני, **תשע שנים**, חלק ב, "דברי חברים" (עמודים לא ממוספרים).
- 79 **ביוליטין** 60 [של המוסד], 17.8.1961, אמ"י, משרד החוץ, 3755/1.
- 80 שמואל שגב, **מבצע יכין**; שמעון שטרית, **חלוצים בדמעה: פרקי עיון על יהדות צפון אפריקה**, תל-אביב 1991.